DE

PERSONARUM NOTIS IN CODICIBUS TERENTIANIS.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM SCRIPSIT

ET

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES

CAPESSENDOS

AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINI

IN

UNIVERSITATE LITERARUM ROSTOCHIENSI

PROPOSUIT

ALBERTUS WILMS

PRIGNITIUS.

HALAE

TYPIS GEBAUERICO-SCHWETSCHKEANIS.

MDCCCLXXXI.

DE

PERSONARUM NOTIS IN CODICIBUS TERENTIANIS.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM SCRIPSIT

ET

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES CAPESSENDOS

AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINI

IN

UNIVERSITATE LITERARUM ROSTOCHIENSI

PROPOSUIT

ALBERTUS WILMS

PRIGNITIUS.

HALAE

TYPIS GEBAUERICO-SCHWETSCHKEANIS.

MDCCCLXXXI.

GUILELMO CROLOW,

ARTHURIO CLOOS,

ADOLFO HOFMEISTER

AMICIS

D. D.

Sermonum distributio cum in plurimorum, qui dialogos composuerunt, scriptorum codicibus ita significetur, ut eorum qui verba faciunt literae initiales praescribantur, longe aliam in Terentii Bembino et Victoriano nec non in codicis Veteris Plautini Trinummo invenimus observatam rationem. His enim in libris literae graecae plerumque ex ordine alphabetico positae personis in scaenarum initiis praescriptis adiunctae sunt, quibus deinceps per ipsas scenas distinguuntur. Diu viri doctissimi in ea, quae a priori, ut aiunt, animos occupat, sententia, positas eas esse notas pro personarum literis initialibus, acquiescebant, neque quisquam maiora ex illis conabatur elicere.

Novissima demum aetate quid significaretur, altera invaluit opinio quae priorem illam nemine adhuc oblocuto non modo infirmasse sed etiam prorsus videtur profligasse. Friderico enim Ritschelio, cum Trinummum iterum ederet[1]), cum de huius comoediae tum de Bembini notis haec placuerunt: „Praeterea, de quibus expositum est, duo singu-„laria *B* (codex Vetus) habet sibique propria. Primum hoc, „quod personarum notatio non fit ipsorum nominum binis „ternisve literis initialibus, ut in ceteris codicibus usu venit „(per alias fabulas etiam in *C*) sed singularibus graecis. „Eius instituti cum modo plura modo pauciora vestigia ser-„vaverint Poen., Ps, Truc, Bacch, tum per ipsam Trinum-„mum graecarum litterarum usus constans est: idque ita, „ut et Megaronidis et Philtonis (II, 2) nota α sit, Call. *B*,

1) Trinummus ed. Ritschelius ed. II. praef. p. LV sq.

„Lesbonici *E*, Lysitelis *Z*, Charmidis *Θ*, Stasimi *K*, Syco-„phantae *X*. Ubi si miraberis duas personas una esse *α* nota „signatas, id qua ratione regatur quamque vim habeat, „paucis nunc significare tantum liceat . . . . Nisi enim om-„nia fallunt, graecae literae illae non distinguendi tantum „aliquo scribendi compendio inserviunt, sed ad actarum agen-„darumque fabularum consilium atque apparatum spectant: „ita quidem, ut quae partes quot et quorum histrionum „fuerint totidem literarum notis declaretur. Eamque ratio-„nem etiam in Bemb. cod. Terentii cadere, in quo persona-„rum notatio graecis literis facta per omnes fabulas pertinet „constantissime, iam tum mihi visus sum intellegere, cum „eum librum ante hos XXXIII annos curiose tractavi . . . . „Itaque nisi me mea ratiocinatio fallit, Trinummus aliquo „aetate acta est ab histrionibus septem idque ita ut Calli-„clis, Lys, Lesb, Charm, Stasim., Syc., partes singuli actores „sustinerent, unius autem eiusdemque actoris et Megaronidis „et Philtonis partes essent: id quod per argumenti et conti-„nuitatem et vicissitudines actuumque ac scenarum et in-„stertitia et nexus commodissime fieri facile unusquisque pro „se experiri poterit."

Quae viri summi suspicio valde compluribus rerum Terentianarum studiosis adridebat et in dies magis magisque philologorum animos ad sese convertebat. Post Ritschelium hac in quaestione illustranda versatus est primus C. Steffenius[2]): atque ita, ut praeceptoris suspicionem accuratissima notarum examinatione omnibus ex partibus confirmaret atque stabiliret. Nec aliter nuperrime Carolus Dziatzko[3]) ac Guilelmus Wagnerus[4]) pauca de illius opinione immutantes iudicaverunt.

---

[2]) Act. societ. philol. Lips. ed. F. Ritschel. t. II. p. 109 59.

[3]) Jen. Lit.-Ztg. 1874. p. 29.

[4]) Jahresbericht von Bursian. 1873. Heft 4. p. 445.

Quaerentibus autem nobis, quidnam fuerit cur illi nunc viri in notis certo munere fungentibus nova studeant detegere, extemplo causam huius rei sitam esse in illa significandi ratione omnino insolita ac mira apparebit, deinde autem in eo, quod Bembini potissimum notae minime exhibeant ordinem, nec eorum qui contemplantur, saltem leviter contemplantur delectent praeclara specie animos. Atque ad hanc fucosam notarum turbam referenda est illa quae inter Steffenium aliosque intercedit diversitas sententiarum. Qui quidem quo pertineant notae egregie inter se consentiunt, dissentiunt tantum de personarum distributione Cum enim in Trinummo actores sua quisque nota graeca totam per comoediam sint denotati, in Bembino tanta nobis occurrit literarum vicissitudo, ut saepius singulis interlocutoribus binas ternas quin etiam quaternas invenias ad scriptas. Quodsi igitur illae notae spectare dicuntur ad res scaenicas, id maxime est disceptandum, utrum personarum distributio talis antiquitus fuerit, ut suam quisque histrio personam vel personas ab initio fabulae usque ad exitum susciperet, an talis, ut singulas personas actores complures inter se dispertirentur. Ergo qui lege aesthetica nixi illud collaudabant distribuendi institutum, ex variis singularum personarum literis unam iustam veramque debuerunt adhibita mutatione atque emendatione enucleare, quibus vero haec distributio magis placebat, iis Bembini auctoritatem secutis pleraeque personae fuerunt discindendae frustulaque actoribus mandanda. Mira profecto institutio scaenica!

Alteram autem viam ingressus est Steffenius, alteram Dziatzko atque Wagnerus, qui quid sentiant paucis nunc explicabo.

Ille nonnullas personas totam per comoediam una eademque significatas esse litera explorato ita progreditur, ut ex illis paucis similem concludat reliquarum multarum

statum primumque „suam unius cuiusque notam per totam fabulam antiquitus pertinuisse“ contendat. Deinde cum accurata notarum contemplatione tum aliis argumentis extrinsecus adductis effertur ad summum disquisitionis cacumen nec iam „eas literas ad numerum actorum in certum quendam modum redigendum et redactum pertinere“ dubitat affirmare. Quo posito necessariae ad ordinem in notis restituendum nec profecto exiguae emendationes adhibentur, neque ita multo post personae Terentianae mirabili candent notarum aequabilitate, numerus actorum adhuc ambiguus est detectus constitutusque, personarum distributio perfecta. Sed de mutandis istis Bembini notis num recte ratiocinatus est Steffenius? Licuitne ei ex undecim, ni fallor, personis aeque signatis idem cogere de reliquarum numero permagno? Quantas notarum corruptiones imputat iste Bembino, cuius in verbis praestantiam eximiam admirati sumus adhuc! Neque tamen cunctas difficultates rationi novae obiectas hoc modo potuit tollere; velut in Eunucho Phaedriae partes inter duos dividere est coactus actores. Iam credo vides, ubi lateat illius argumentationis infirmitas. Sed nunc haec de Steffenio satis sint: in solo molli atque soluto eum, non in rupe dura nec evertenda iecisse quaestionis suae fundamenta infra planius cognosces.

Tali de arbitrio in notis adhibendo et Dziatzko et Wagnerus discrepant a Steffenio maximeque dant ei opprobrio, quod difficultatis quam modo ex Eunucho attuli non satis habuerit rationem. Hoc enim ex discrimine in quod Steff. inciderit evidenter sequi, haud librariorum errore vel arbitrio, haud temporum iniquitate Bembini notas tanta corruptione totque maculis esse affectas, sed paene integras ex personarum distributione pariter, atque Bembinus commendaret, antiquitus facta nobis esse servatas fidamque huius rerum scaenicarum partis imaginem praebere. Neque vero

minus quam Steffenius hi viri mea quidem sententia faciunt fallaciam; etenim cum minime adhuc eiusmodi personarum distributionem artificisiosissimam in Romanorum theatris dominatam esse constet, ante omnia ista institutorum scaenicorum maximam partem amiciens obscuritas fuit illustranda atque amovenda. Quo demum facto etiam Bembini notas valere ad id institutum potuerunt demonstrare. At contrarium non licet, quia nondum utrum notae ad aliam quoque sermonum distributione excepta rem fortasse maiorem pertineant necne, quove pertineant probe comperimus. An Steffenii causae, quibus illis viris Terentii peritissimis persuasit, ut ipsius sententiam sequerentur, an Ritschelii argumenta ea sunt, quibus sine ulla dubitatione confidamus?

Verum enim vero iam tempus est ipsam aggredi ad rem. Neque vero ita propositum nostrum tractabo, ut Steffenii causas singillatim Wagnerique sententiam reiciam — neque enim oratiunculam in illos criticam sum scripturus — sed multo utilius atque aptius est mihi visum de integro quid de notis sentiendum sit explorare, Steffenii autem causas cum in oratione ipsa tum in adnotationibus, ubi occasio dabitur, sive probare sive redarguere. Ut autem clarior res fiat faciliusque unusquisque quid sim expositurus intellegere possit, tabulas literarum in cod. Bemb. exaratarum adscribere iisque Trinummi addere libet.

Ac prima quidem erit quaestio, quonam modo eiusmodi personas significandi ratio in libros qui aetatem tulerunt irrepserit? Duo queunt excogitari modi: alterum Steffenius Dziatzko Wagnerus comprobant, alterum ego ostendam. Aut enim re vera notae, ut vicariae essent nominum ipsorum vel, ut clarius dicam, actorum, a gregis domino in histrionum exemplaria inductae sunt, unde tempore procedente in libros transierunt; aut posteriore demum aetate quasi nova signandi norma a librario quodam compendii

instar pro interlocutorum initialibus ad fabulas adhibitae sunt.

Etsi autem hic personas distribuendi modus ex nostrae mentis ingeniique natura valde videtur insolitus ac mirus, in quo nescio an merito offendamus, attamen id potissimum tenere debemus idque cavere, ne nostrorum temporum mores ritusque cum pristinis confundamus neve quae hodie sunt rata atque usurpata etiam in antiquitate credamus fuisse. Namque si erimus recordati, quantopere codicum librarii aliquam laboris partem certis quibusdam compendii normis ac formulis adhibitis minuere studuerint, porro si cogitaverimus — quod quidem hac in re intellegenda summi momenti esse dico — complurium interlocutorum nomina non ex prima modo eadem litera exordiri, verum etiam identidem ex duabus, quin ex tribus, fieri potuisse erit consentaneum, ut cum commoditatis causa tum obscuritatis initialium usu necessariae evitandae gratia librarius sua sponte novam signandi normam quaereret et has notas graecas reperiret. Ea autem causa, quam Steffenius sibi fingit „aptiorem graecarum literarum usum codicibus esse maiusculis latinis scriptis", nimis credo levis est quam ut accuratius eam attingamus. Quodsi vero opponit, „cur (librarii) ad distribuendos personis sermones non adhibuerint eas literas graecas, a quibus nomina ordiantur, quippe graeca esse cognomina", id quod modo de initialibus nominum simillimis disseruimus, ei non in mentem venit. Sane in initiales graecas non aeque cadere sententiam nostram concedo, attamen, etiamsi pauca interlocutorum Terentianorum nomina ab iisdem initium capiant literis latine scripta, graece contra exarata a diversis, velut Phaedria ac Pythias, quorum ille *Φ* haec *Π* habet initialem, tot restant nomina apud ipsum Terentium quae graeca scriptura nihil commutentur. Nec immerito vel temere me hac in difficultate notarum originem quaerere,

testem affero Victorianum, codicem Calliopianae quae dicitur recensionis vetustissimum. Cuius libri notae utrum eadem forma qua nunc habemus a prima quondam manu pictae sint, an — quod Steffenio placet — mediae aetatis a manu recentiore Bembino duce correctae, parum refert ad hanc quaestionem decernendam. Mihi enim in Victoriano manufestissima librarii, ut omnes dubitationes cui personae sermo sit attribuendus propelleret, studentis indagasse satis est vestigia. Tres significandi rationes in illo libro nobis occurrunt; prima longeque frequentissima constat in notis graecis Bembini valde congruis, altera in initialium usu saepe literis graecis interrupto, tertia ratio est ordo literarum graecarum alphabeticus. Ipsa ex ea significatione triplici possumus colligere omnino non librarium seu stultitiae seu inconstantiae accusare licere, sed constitutum certumque consilium in Victoriani notis quaerendum esse. Ac profecto! Etiam atque etiam nova videtur librarius esse molitus, ut quam clarissimam redderet denotationem; quin oculis paene cernimus eum vacillantem deliberantem meditantem, qui et lectoribus et sibi utilissimam efficiat distinctionem. Quod ut subtilius perspiciatur, confer, quaeso, Eunuchi tab. II:

In I, 1. Phaedriae Parmenonique praescriptae sunt initiales *P* et *PA*. In I, 2 contra hic notandi modus cum incommodior paullo et quasi periculosior videretur, librarius *A* nota Phaedriam, *B* Parmenonem significavit; in II, 3 vero Parmenone sine Phaedria vel Pythiade una cum Chaerea in scena versante illico *P* locum suum retinet. Neque secus in IV, 4 de Doriadis Dorique notis res sese habet. Namque litera *D* servae iam addita Dorus denotatur *E*. Quae res multo maiorem habebit commendationem illis scenis quibus Thais meretrix Thrasoque miles una agunt: illi enim simplex *T* adstat, huic autem *TR* addendae videbantur esse; sed in IV, 7 siquidem Thaidem librarius *TH* distinxit, *T*

sola satis est militi. Nec minus necessariam illam diligentiam, necessarium illud perspicuitatis studium animadverteris in Phormionis literis ex ordine alphabetico scriptis.[5])

Qua autem difficultate posterioris aetatis librarius vexatus est et turbatus, ea Bembini auctor leviter supersedere nec debuit nec ausus est; itaque meo iure ex Victoriani notis similem Bembini literarum originem colligo.

Quibus de notarum origine non sine veri ut spero specie dictis iam ad eam partem transibo, qua Bembini notas omnino non esse corruptas depravatasque gravissimis evincens argumentis Steffenio subtraham fundamentum:

Tria sunt in notis nostris eorum qui legunt oculos ad sese convertentia: Viri plerumque *ΑΒΓΔΖ* literis significantur, feminae semper fere *E* et *Θ*, partes denique secundariae ultimis alphabeti literis *Φ* et *X*. Quas literarum proprietates Steffenius mihi quidem admodum videtur neglexisse. Etenim qui potuit tantas corruptiones tantasque depravationes Bembino imputare, cum aliquam dispositionem in notis inesse sit in propatulo? Nonne, si hoc consilium constitutum ubique fere observatur, tot errorum librarios accusare nefas est?

At his proprietatibus multo maiorem quam adhuc factum est vim tribuere debemus, ex iisque profecti fortasse aliam quoque notarum detegemus rationem quae validissimo adversus Steffenii emendationes violentissimas erit praesidio. Id certe iis dilucide demonstratur, notas non collocatas esse vel descriptas a librariis sine omni consilio. Quo autem iure Steffenius, utpote qui ordinem notarum nolit servare, has proprietates ad suam sententiam sustinendam sibi vindicet, ego quidem non intellego.

---

[5]) Cratini *M* quippe quae cum supra scenam tum — id quod admodum notabile esse dico — in ipsa scena bis in rasura exstet, pro litera alia inter *H* et *M* versante credo irrepsit.

Modo tot violentas mutationes fieri vetui; iam vero notas paene nihil commutari debere dico. Etenim quamvis facile eas potuisse depravari primo obtutu arbitremur, tamen idcirco expertes fuerunt omnis corruptionis, quia scenis superscriptae eaedem per ipsas scenas ad sermones personis distribuendos repetitae sunt. Namque si librarium doctum Bembinum nostrum ex archetypo quodam transcripsisse ponas, certe eum unius notae supra scenam corruptae gratia omnes intra scenam permutasse negabis. Profecto tantum aberat, ut vir aliquanto eruditior ex obscuritate pravam erueret; ut ex eiusdem personae intra scenam literis congruentibus, maximam saltem partem congruentibus, antiquam redintegraret. Porro fac hominem indoctum Bembinum ex libro antiquiore edidisse — quod quidem de Bembino codice tam vetusto ac bono nequit cogitari — nonne futurum fuisse credideris, ut is literas sive falsas sive veras prout ipse legisset in membranas suas reciperet? Num tandem, hoc si factum esset, talis notarum et intra scenas et supra exaratarum concentus nos delectaret, talis sermonum distributio paene ab omni vacua depravatione? [6])

[6]) Cum operae pretium fore putem, Steffenii emendandi rationem cognoscere — etenim nova ad eum refutandum inde poterimus elicere — paucos locos nunc accuratius explicabo: In Phormionis prioribus duabus scenis Davus agitur ab actore qui in Bembino notatur litera *B*. Sed quoniam in eiusdem actus sc. 3. *B* iterum Phaedriae partes debet suscipere, neque vero tam celeriter vestium larvarumque mutatio potest fieri, actum alterum — atque haec coniectura mihi probatur — ex scena tertia censet initium capere. Verum posthac cum ab actore *B* totas Phaedriae partes agi necesse sit, aliae quae huic interlocutori additae sunt notae sunt amovendae. Nam *B* per actum III Getae partes agit, cum Phaedria iisdem scenis sit actoris *Γ*. Quae res non favet Steffenii rationi; quare haec litera Phaedriae demitur eique succedit *B* servo surrepta. Quibus demum difficultatibus amotis potest fieri, ut et Phaedriae et Nausistratae persona ab eodem histrione *B* suscepta sit. Gravius etiam consulit in Getae Antipho-

Quibus de notarum integritate positis etsi iam Steffenius gravissimo destitutus est fulcro, tamen nondum omnia praesidia amoliti sumus, quae ad suam opinionem sustinendam ac defendendam obiecit. Sed priusquam ad reliquas has causas singillatim refutandas aggrediamur, aliud est commemorandum, quo quidquid obstabit ita evanescet, ut pleraque

---

nisque notas. Secundum tab. IV ille semel *Γ*, octies aliis notis interiectis *Δ*, bis *E*, ter *B* est denotatus, nec aliter Antiphoni quater *Δ*, *Γ* intercedente, quinquies *B* attribuitur. Quodsi vero litera complures post scenas quibus aliae notae eidem nomini adiunctae exstant repetitur, hoc Steffenio certo est testimonio, eam esse antiquissimam ac genuinam; nam in p. 119 legimus: „Denique iam supra dixi in eo summam rei positam esse, si cuius personae eadem notatio inveniatur scenis non continuatis." Qua igitur quaeres arte has effugiet angustias ab ipso paratas? Getam spretis *ΓEB* agi iubet ab *Δ*. Antiphonem *ΔBΓ* reiectis histrioni prorsus novo quem *Δ* significat tradit. Nescio mehercle, quae res magis eius opinioni obstare possit magisque eam refellere quam haec ratio corrigendi. Ipsa enim novae literae inducendae necessitate debuit deterreri, quominus longius in hac via incerta progrederetur. Profecto libentius paullo eius emendationes laudaremus, dummodo litera *Δ* semel exstaret in hac fabula. Quamquam aliud in Phormione tollendum fuit obstaculum, priusquam ad eam notarum speciem pulcherrimam perveniret, quam sibi proposuerat: Phormio qui bis in scenam progreditur primo quidem *Δ* actori datur, deinde autem Y insolito sane personarum signo. At, ut iam comperimus, personam distribui in partes complures cum minime liceat, ita a Steffenio mutatum est: *Δ* histrio ut qui iam antea Getae partes acceperit cedat aemulo Y necesse est. Verum quod in II, 3 Y (Cratinus) una cum Phormione *Δ* agit, novum offertur impedimentum. Sed quid refert. Pro Y Cratini ponit Steffenius Ψ, atque ita tandem actori Y omnibus aliis negotiis liberato Phormio potest mandari. Nec minus in Adelphorum notas saevit. Ea in fabula Syrus servus sexies scenis non continuatis ab *Δ* agitur, semel a *Γ*, bis a *B*. Cum vero *Δ B Γ Δ* iam aliarum participes factae sint personarum, rursus Steffenius ad illud artificium refugit quod modo sumus admirati; etenim hoc quoque loco novum detegit actorem, quem „rarissima" litera Y exornat.

infra paucis possimus absolvere. Dixerit enim quispiam: Quid tunc fiet illis Bembini literis admodum turbatis omni ordine omnique concinnitate carentibus, si non iam licet mutare? Nec scio, an quis notas Trinummi ut quae summo concentus splendore eniteant obiciens eundem ordinem causa quam modo posui neglecta in illo quoque codice restitui iubeat. Sed quidquid contra dicetur, multo manufestior, spero, evadet notarum integritas, postquam alteram rationem, qua notas Bembini esse collocatas extra omnem est dubitationem quaeve et Steffenium et Dziatzkonem et Wagnerum fugit, demonstravero.

Ratio igitur quae animo meo obversatur, haec est:

Personarum primariarum prima quae agit in aliqua scena nota *A*, altera *B*, tertia *Γ* (et q. sq.) denotatur. Quarum si quae abeat, pro ea autem nova accedat, haec exceptis et mulieribus et personis secundariis et iis, quarum litera frequenter repetita haesit in librarii animo, aut nota abeuntis actoris aut litera alphabeti sive sequente sive praeeunte signatur.

Quod quam vere dixerim ut cognoscatur, Bembini notas singillatim perlustrare explorareque, quantum quaeque fabula regula nostra teneatur, utile esse puto; ideoque omissa Andria, cuius maxima pars in Bembino perdita sit ab Eunucho capiam initium.

I, 1.	*A* Phaedria	*B* Parmeno			
2.	*A* „	*B* „	*E* Thais[7])		
II, 1.	*A* „	*B* „			
2.	*A* Gnatho	*B* „			
3.	*A* Chaerea	*B* „			
III, 1.	*A* Gnatho	*B* „	*Γ* Thraso		
2.	*A* „	*B* „	*Γ* „	*E* Thais	*Z* Pythias

[7]) Hac in scena literas *A* et *B* non *Γ* sequitur, sed *E*, quia mulier progreditur.

[8]	3.		*B* Chremes		*E* Pythias	
	4.		*B* Antipho			
	5.	*A* Chaerea	*B* „			
IV,	1.					*Θ* Dorias.
	2.	*A* Phaedria				
	3.	*A* „			*E* Pythias	*Θ* „
[9]	4.	*A* „		*Δ* Dorus	*E* „	*Θ* „

At cum in extrema hac comoedia et feminae principatum obtinentes propriis *E Θ Z*[10] ornentur et Parmenonis literae *B* liberarius perpetuo sit memor, inde satis multa ad regu-

---

[8]) In III, 3 cur auctor Chremetem denotaverit *B* certi nihil licet ponere. Ex nostra quidem quam supra constituimus regula ad senem notandum desideramus *A*, cum haec litera Gnathonis partibus perfuncta in scena 3 sit otiosa. Nec tamen hac re confirmatur adversariorum opinio; nam cum *B* in scena priore usque ad finem Parmenonis personam egerit, fieri nondum potest, ut statim hac in scena Chremetis persona fungatur. Paulo profecto facilius Gnathonis *A* qui iam quinque versibus ante scenam 2 finitam a milite praemissus sit, Chremetis partes potuit subire. Sed fortasse ipsis eiusmodi locis quae nos contendimus optime sustinentur comprobanturque. Causa enim ex personarum distributione prompta postquam repulsa est, nescio an haud iniuria existimemus, ideo librarium Chremeti *B* literam elegisse, quia haec virorum prioris scenae fine agentium erat nota ultima. Certissimo autem testimonio recte me de librarii consilio iudicavisse est scenae 4 eadem nota *B*, Antiphonti addita, ubi siquidem propter temporis angustias Chremetis Antiphontisque partes a *B* nequeunt recitari, hunc adulescentem sodalis „regressi" nota instructum esse pro certo affirmaverim.

[9]) Doro personae secundariae librarius *B* vel *Γ* literas nobiles noluit adscribere. Sed quamquam *Φ X* ei praesto erant, tamen ordinis alphabetici gratia eam notam elegit, quae Pythiadis *E* praecedit, *Δ*.

[10]) Librarium in notis adhibendis id maxime egisse, ut ex ordine alphabetico primas promeret literas, etiam inde clare perspicies, quod in III, 3 Pythiadis servae in proscenio permanentis notam *Z* in *E* mutavit et in IV, 7 pro Thaidis *Z* usus est *E*. Quocirca quominus illis locis de corruptela cogitetur, vehementissime equidem obsto.

lam illustrandam iam nequeunt hauriri indicia. Extremam tantum scenam sum allaturus, quod ea notarum ratio fit maxime perspicua:

V. 8. *A* Chaerea. *B* Parmeno. *Γ* Gnatho. *Δ* Thraso. *E* Phaedria.

Quis tandem hic non miretur Phaedriae *E*? Quis non intellegat, nulla alia re nisi alphabeti studio librarium esse adductum, ut viro notam mulierum propriam *E* adderet? Provoco nunc ad id, quod iam supra breviter perstrinxi; ista Phaedriae nota *E* Steffenio fuit lapis in via obiectus quem tollere nequivit nec praeterire. Neque iam, cum hanc personam in duas divideret partes, ipse sibi constitit, locumque aggrediendi adversariis quamvis clementibus dedit.

Proinde Hautontimorumeni notas similem in modum examinabo:

I, 1.	*A* Chremes	*B* Menedemus			
2.	*A* „	*B* Clitipho			
II, 1.		*B* „			
2.		*B* „	*Γ* Clinias		
3.	*A* Syrus	*B* „	*Γ* „	*Δ* Dromo	
4.	*A* „		*Γ* „		*EZ* mulieres.
III, 1.	*A* Chremes	*B* Mened.			
2.	*A* „	*B* Syrus			
3.	*A* „	*B* „	*Γ* Clitipho		
IV, 1.	*A* „	*B* „	*Γ* Canthara		*Θ* Sostrata
2.		*B* „			
3.		*B* „	*Γ* Clinia		
IV. [11]) 4.	*A* Dromo	*B* Syrus	*Γ* Clinia	*Δ* Bacchis	*E* Phrygia.

[11]) Hae scenae inter omnes mihi maxime notabiles videntur, quod etiam Dromo servus, persona secundaria, nobili litera *A* denotatur, itemque omni consuetudine, ut in IV 1, neglecta Bacchidi meretrici *Δ* adscribitur. Quam igitur facile has difficultates quae Steffenium vexarunt tali norma fisi transgredimur! Magis dilucide apertam hanc rationem, hunc ordinem praeclarum ex V 2, et IV 1 comparatione cognoscimus.

5.	*Α* Chremes	*Β* Syrus			
6.		*Β* „	*Γ* Clitipho		
7.	*Α* Chremes	*Β* „	*Γ* „		
8.	*Α* „	*Β* Mened.			
V. 1.	*Α* „	*Β* „			
2.	*Α* „	*Β* „	*Γ* „	*Δ* Syrus	
3.	*Α* „				*Φ* Canthara.
4.	*Α* Chremes		*Γ* Clitipho		*Φ* Canthara
5.	*Α* „	*Β* „	*Γ* „		*Φ* „

Nunc vero transeamus ad ejus comoediae notas, quae propter Wagneri sententiam gravissimam defensionem exspectat, ad Phormionis[12]):

---

[12]) De notarum huius fabulae mutatione Wagnerus personarum ditributioni haec asserit verba:

„Im Einzelnen wäre noch anzugeben: 1. v. 179 muss es wohl „im Bembinus heissen *Α* Antipho *Β* Phaedria (einfache Wiederholung „der Ueberschrift v. 153) *Γ* Geta. 2. v. 231: *Ζ* Demipho (der neu „hinzukommende) *Β* Phaedria, *Γ* Geta (die beiden dagebliebenen). „3. Dann ist v. 465, 485, 534 *Β* ein Fehler für *Ε* Geta. 4. 485 soll es „heissen: *Α* Antipho, *Ε* Geta, *Γ* Phaedria, *Ζ* Dorio. 5. 784 u. 795: *Υ* „Nausistrata. Hier wo die Rolle der Nausistrata noch unbedeutend „ist, wird sie einem der Nebenacteurs anvertraut, später gehört sie „nach dem Zeugnisse des Bemb. in ihrem letzten für die Handlung des Stückes bedeutenden Theil dem *Β*. 6. 329 (829) und von da an *Γ* Phormio, da sich kein Anderer der Hauptacteurs für diese Rolle an dieser Stelle verwenden lässt.

Quod ad priores tres emendationes attinet, haec respondeo: Ipsa ista notarum vicissitudine nostrae opinioni fulcrum firmum paratur, cum denuo notas ex literarum ordine in unaquaque scena ponendi studium optime videamus. Geta enim, huius scenae primus qui verba facit, accipit not. *Α*; Phaedria cum eo collocutus signatur *Β*; ergo Antiphonti, actori tertio, tertia litera *Γ* restat. Neque minus, si ad ordinem notarum alphabeticum animum adverteris, mecum a Wagnero dissenties de III, 1 nota *Β* Getae data, pro qua illo *Ε* vult poni, quoniam semel ante Geta habuit *Ε*; atque item ex nostro principio proficiscens in III, 2 *Ε* Getae Dorionisque *Ζ* pro *Β* et *Ε* in Bemb. traditis positas

I, 1.		*B* Davos			
2.		*B* „	*Γ* Geta		
3.	*Δ* Antipho	*B* Phaedria			
4.	*Δ* Geta	*B* „	*Γ* Antipho		
II. 1.	*Δ* „	*B* „			*Z* Demipho
2.	*Δ* Phormio			*E* Geta	
3.	*Δ* „		*Γ* Hegio		*Z* Demipho
III, 1.	*Δ* Antipho	*B* Geta			
2.	*Δ* „	*B* „	*Γ* Phaedria	*E* Dorio	
3.	*Δ* „	*B* „	*Γ* „		
IV. 1.				*E* Chremes	*Z* Demipho
2.	*Δ* Geta			*E* „	*Z* „
3.	*Δ* „	*B* Antipho			*Z* „
4.	*Δ* „	*B* „			
5.	*Δ* „			*E* „	*Z* „

Longius Phormionis notas persequi nihil valet ad quaestionem. In extrema enim fabula librarius notis Demiphonis Chremetisque qui hinc usque ad finem primas agant partes vel ab initio per totam comoediam uti constituisse vel saepius repetendo animo eas videtur inculcasse.

Eandem quam adhuc demonstrare conabar legem potissimum in Hecyra dominari ex hac tabula patebit:

I, 1.		*B* Philotis	*Γ* Syra	
2.	*Δ* Parmeno	*B* „	*Γ* „	
II, 1.		*B* Laches		*Φ* Sostrata
2.	*Δ* Phidippus	*B* „		*Φ* „
3.				*Φ* „
III, 1.	*Δ* Pamphilus	*B* Parmeno		

---

reicies. Cur vero in V, 3 et 4 Nausistratam Υ actori mandaverit, causam iustam frustra quaeris. Iam quod Steffenio dedit crimini in ipsum Wagnerum relabi vides, cum ne Υ quidem Phormionis parcat, sed huic scenae, quamvis multis scenis ius eius demonstretur, *Γ* praescribat.

2.		*B* Pamphilus	*Γ* Parmeno[13])		
3.		*B* „			
4.	*A* Parmeno	*B* Sosia	*Γ* Pamphilus		
IV, 1.		*B* Phidippus			*Φ* Myrrhina
2.		*B* Pamphilus		*Θ* Sostrata	
3.		*B* „	*Γ* Laches		
4.	*A* „	*B* „	*Γ* „		
V, 1.		*B* Bacchis	*Γ* „		
2.	*A* Phidippus	*B* Bacchis	*Γ* Laches		
3.	*A* Parmeno	*B* „			
4.	*A* „	*B* „	*Γ* Pamphilus.		

Adelphorum denique notae hunc ordinem praebent:

I. 1.	*A* Micio				
2.	*A* „	*B* Demea			
II, 1.	*A* Aeschinus	*B* Sannio	*Γ* Parmeno		
2.	*A* Syrus	*B* „			
3.	*A* „	*B* „	*Γ* Ctesipho		
4.	*A* „	*B* „	*Γ* „	*Δ* Aeschinus	
III, 1.					*Φ* et *Θ* mulieres
2.		*B* Geta			„ „
3.	*A* Syrus	*B* Demea			
4.		*B* „	*Γ* Hegio	*Δ* Geta	
5.			*Γ* „		
IV. 1.	*A* „		*Γ* Ctesipho		
2.	*A* „	*B* „	*Γ* „		
3.		*B* „	*Γ* Hegio		
4.	*A* Aeschinus				

---

[13]) Miramur quod hoc loco non prioris literae *A* et *B* Pamphilo Parmenonique additae repetuntur. Sed ea variatione cum simili Phormionis (cfr. adnot. 12) scena collata quod supra monui felicissime stabilitur. Porro huc adde Phidippi *B* (IV, 1) atque sine dubio ideo *B* Pamphilo adiunctam esse erit consentaneum, quia haec nota prioris scenae est ultima.

	5.	*A* Aeschinus	*B* Micio		
	6.		*B* Demea		
	7.	*A* Micio	*B* „		
V.	1.		*B* „	*Γ* Syrus	
	2.	*A* Syrus	*B* „		*Δ* Dromo
	3.	*A* Micio	*B* „		
	4.	*A* Demea			
	5.	*A* „	*B* Syrus		
	6.	*A* „		*Γ* Geta	
	7.	*A* Micio	*B* Demea	*Γ* Syrus	*Δ* Aeschinus

Huius comoediae notae ad nostram sententiam demonstrandam gravissimae sunt dignaeque, quae accuratius paullo perlustrentur. Quod qui fecerit, eum in partes meas sine ulla dubitatione iturum esse spero atque confido.

Ubique enim eminet ordinis alphabetici studium. Pauci autem loci quibus librarius a regula videatur descivisse non sunt ii, qui nobis sint noxiae atque periculosae. Immo plerumque ex iis novam haurimus opem, cum res, si notas ita ut diximus positas esse nollemus agnoscere, omnino non posset intellegi nisi manu emendatrice sexcentiens adhibita. Quantum igitur Steffenius cum notas Terentianas corrigeret peccaverit, non iam est quod memorem.

Sed iam restant nonnulla argumenta a Steffenio extrinsecus allata, quibus summa totius huius quaestionis, illas notas antiquitus a domino quodam gregis in actorum exemplaria inductas esse itaque ad actores pertinere, valde videtur fulciri.

„Sic demum (sc. si Bembini notas ad res antiquitatis „scaenicas sunt referendae), inquit Steffen[14]), intellegitur, cur „tandem toties binae atque adeo ternae singulis literis per-

---

14) p. 127.

„sonae indicentur. Iam enim apparet eas ad numerum acto-„rum in certum quendam modum redigendum et redactum „pertinere . . . . . . Atque manifesta sunt talis instituti ve-„stigia. Quid enim, quod in Adelphis Parmeno Ctesipho „Hegio per eandem semper *Γ* literam denotantur? Quas „quidem personas ab uno actore suscipi potuisse in aperto „est. Atque idem cadit in Hecyrae Philotidem Sosiam Bac-„chidem (*B*), in Phormionis Nausistratam et Davom (*B*), in „eiusdem fabulae Chremetem et Dorionem (*E*), in Heauton-„timorumeni Chremetem et Dromonem (*A*). Habes igitur „quinque exempla certissima.“ Nostrum autem esto haec exempla paullo diligentius examinare. Aliter enim de iis sentio, atque hac quoque occasione quid effecerit casus, quid ordo alphabeticus, experiemur. Ac primum quidem vertamus nos ad Adelphorum II, 1. Ubi Parmeno litera *Γ* describitur, quia Aeschinus et Sannio iam *A* et *B* praecepe-runt; accedit igitur secundum regulam, quam posui, *Γ* tertia litera. Cur autem in eiusdem actus scena altera Ctesiphonti quoque adiungitur *Γ*? Nempe quod Syrus *A* et Sannio *B* iam ante eum prodierunt in scenam. Neque iam Hegionis *Γ* mirabimur, si quo consilio librarius notas adhibuerit spectaverimus. Quod vero litera *Γ* bis servus Geta, bis Syrus significatur, videlicet non librarii consilio Steffenius dat eiusque voluntati, sed tales locos habet pro corrup-tis. In Hecyra fabula Philotis Sosia Bacchis una eademque *B* sunt notatae. Philotis in duabus actus I scenis agit, Sosia aliquanto posterius, Bacchis actus V initio in prosce-nium venit, ubi usque ad exitum versatur. Quem harum trium partium concentum nunc facillime ratione ac via in-tellegemus, nec omnino inde opus est colligere quod Stef-fenio placuit. Etsi enim pauca obstant adhuc obstacula, tamen mox quo consilio ductus literas librarius distribuerit, probe liquebit. Quid? quod praeter Sostratam mulierem

fere omnes Hecyrae personae *A B Γ* literis sunt exornatae? Nonne igitur meo iure quaero, cur librarius Philotidem, quippe quae prima agat non *A* ordinis alphabetici principe indicaverit? Feliciter aliunde nobis anxiis fertur auxilium omniaque tolluntur impedimenta. Huic enim Hecyrae loco simillimum est initium Phormionis fabulae, ut quae eadem ex persona protatica exordiatur. Ut autem illius comoediae Philotis, ita huius Davus *B* signatur; alteri interlocutori simul agenti et hic et illic *Γ* litera sequens adscribitur. Reliquae contra fabulae ab *A*, cui succedit *B*, exordiuntur. Hinc mea quidem sententia id efficitur, ut non ideo quod histrio *B* tres illas personas egerit, Philotidem *B* significatam esse cognoscatur, sed quia librarius *A* quam primariis tantum partibus atque virilibus apponere solebat, ad secundariam personam muliebrem adhibere noluit. Quod vero Sosia *B* significatur, non tam casu factum est, quam necessi tate. Nam ad Pamphilum in III, 3 solum agentem cum in III, 4 Parmeno ac Sosia, quorum ille est gravior, accedant, horum trium nomina eo ordine exstant, ut „quas (librarius) priores in scena commemoratas deprehendit (non loquentes) personas, priores in indice scriberet[15]." Itaque quid mirum, si Parmenoni *A*, Sosiae *B*, Pamphilo *Γ* librarius ut ordo servaretur alphabeticus addidit? Denique de Bacchidis *B* quid sit sentiendum haud difficile est dictu: Ut fine actus IV Laches *Γ* literam fert, ita in V, 1 quoque eadem signatur; hic igitur litera *B* priore posita ordinem alphabeticum effecit. Ceterum hae notae si actorum quasi imagines nobis ostenderent, merito in eo offenderem, quod Bacchis non a *Θ* vel *E* agitur, cum praesertim *Θ* Sostratae munere perfuncta post IV, 3 vacet meretrici; certe enim magis est naturae aptum omnes personas muliebres, quantum possit

---

15) Cfr. Umpfenb. praef. p. IX et X.

fieri, ab eodem suscipi actore, quam ab eo histrione, cui praeterea etiam virorum partes agendae sint ut in Hecyra *B* ter Lacheti, semel Phidippo, Pamphilo quinquies, semel Parmenoni, semel Sosia adscripta est.

Quid de exemplis ex Phormione promptis dicam? Eiusdem sunt modi cuius illa, de quibus modo disputavi. Verum quod Steffenius scribit: „Habes igitur quinque exempla certissima", liceat mihi hoc de numero unum deminuere: nam in Hautontimorumeno, ubi ille Chremetem Dromonemque *A* notatos ponit, is quidem perpetuo cum *A* coniunctus est, at servus habet in III, 3 *Δ*, non *A*. Et ne de corruptela quidem hic potest cogitari literis *A* et *Δ* quamvis similibus, quod eadem in scena *A* iam Syri est. Iam vero duo refutationem exspectant argumenta Steffenii, quorum alterum admodum esse exiguum, alterum autem idcirco maximi puto momenti, quod eo ad aliam paucorum codicum et Plautinorum et Terentianorum proprietatem Bembini notis similem adducimur.

Audiamus igitur de priore argumento Steffenium (p. 126): — „ad nullam, inquit, aliam rem nisi ad sermo-„num distributionem illas notas adhibitas esse ideo credi „non potest, quod eaedem constanter etiam in soliloquiis „usurpatae sunt, quotiescunque novae scenae initium fit."

Andria excepta invenimus in reliquis quinque comoediis duodecim soliloquia. Quorum septem scenam priorem ita sequuntur, ut interlocutorum complurium unus permaneat in spectatorum conspectu, quinque autem sic sese habent, ut aut persona quaedam per scenam ambulans paullulum secum sermocinatura moretur, aut pauca locuta ab aliis conveniatur. Illa credo soliloquia non magis actoris nota indigerent, si hae notae ad institutum scaenicum spectarent, quam si non spectant. Quippe monologi persona post aliorum interlocutorum discessum permanet in scena

pergitque verba facere; neque idcirco dubitari potest, cui sermo sit attribuendus. In his autem soliloquiis quamqam desideraturos nos esse notas, si Steffenii sententia esset vera, libenter concedo, attamen non alia de monologorum literis tollitur opinio. Quid enim quod in Adelph. V, 4 Demea in scena priore, qua cum Micione *A* collocutus est *B* notatus, illo verso significatur *A*? Qui hoc possemus intellegere, si Steffenium sequeremur? Huc accedit, quod in co- Plauti codice Vetere nunquam monologis notae sunt adscriptae, deinde, quod Victoriani librarius praetermisit eas aliquoties, saepius posuit. Hic certe quin neglegenter notas tractaverit, nequit dubitari. Quare quid me prohibet, quominus Bembini notarum auctorem sive consulto sive ex neglegentia quadam, sicut omnibus aliis scenis literas adscribebat, eas etiam monologis addidisse dicam? An putas, in librarii animo resedisse, quod multis et necessariis notis paucas supervacuas adiungeret, scrupulos?

De altero argumento Steffenius haec dicit: „Quid autem, „quod in fabularum fine cantoris nota ω poni solet non „solum in codicibus Terentianis sed etiam in Plautinis? „Quo etiam illud addendum est, quod Ritschelius nuper „Musei Rhen. t. XXVI, p. 599 sqq. demonstravit in codi- „cibus Plautinis C et DV literas eo adhibitas esse ut quae „fabulae partes cantica, quae essent diverbia, significaretur? „Neque ab hac re illud alienum est, quod personarum no- „minibus suus cuique character adscriptus est, ut „Simo „senex“, „Pamphilus adulescens“, „Thais meretrix“ etc. . . . „Tot igitur in codicibus et Terentii et Plauti indicia cum „ad apparatum scaenicum pertineant, quid per se veri est „similius, quam etiam graecas literas illas rei scenicae in- „serviisse?“ Sed quid dicam de nota ω non solum in codicibus Terentianis sed etiam in Plautinis exstante? Quantum enim equidem compertum habeo, haec ω codi-

cum Plautinorum in uno tantummodo invenitur, in Vetere *B*: porro litera *ω* hoc in libro manu scripto semel modo nobis occurrit, idque in fine Trinummi fabulae [16]). Quid, in Trinummo? Sane! Id est in ea fabula Plautina, qua sola personarum notae satis plene reperiuntur. Quare extra omnem est dubitationem, quin haec litera non possit intellegi, nisi cum aliis ipsis personarum notis comparata atque coniuncta potissimum cum partium secundariarum literis *Υ Φ X*.

Quod vero ad characteres interlocutorum nominibus subiectos pertinet, minime ii ad res antiquitatis scaenicas referendi, sed posterioribus demum temporibus a grammaticis novisque Terentii editoribus textui adscripti videntur esse. Neque illa Hautontimorumeni scena [17]), qua Antiphila virgo una cum Bacchide scorto agens hoc modo:

E Bacchis *Z* Antiphila
Meretrices II

significatur, equidem moveor, ut Umpfenbachio Steffenioque assentiar. Immo Antiphilam meretricis veste iudutam fuisse omnino non esse concedendum videtur. Ex omnibus enim scenis II, 4 praecedentibus, quibus quidem de Antiphila agitur maximeque ex II, 3 et ipsa ex II, 4 sequitur, non sicut meretricem hanc puellam sinceram prodiisse in publicum, sed tali indutam vestitu, qualem decet virginem. Namque qui potuit Syrus servus meretricem in Clitiphonis matris fidem committere? Num porro illa vestis lugubris, illa anus ancillaeque sordidae societas, illud texendi negotium sunt meretricis indicia [18])? An putas Antiphilam domi quidem mulierem honestam se praestitisse, verum in publico

[16]) Cfr. Trinum. ed. Brix. adnot. v. 1189. Ritchl. Prol. Trin. p. 30.

[17]) Cfr. Umpfenb. praef. p. X: neque nos paenitet Antiphilae honestae virginis honori non eo consulere voluisse quod Haut. II, 4 mulieris non meretricis charactere insignitam eam induxerimus: nescimus enim an non illi characteres ad ornatum scenicum spectaverint.

scortum? Denique nonne ipsa Bacchidis ad Antiphilam oratio qua concelebrat virginum castarum fortunam summo nobis est testimonio hanc non meretricio ritu vestitam egisse? Etenim si eandem atque Bacchis scorti speciem praebuisset, nimirum nihil inter eam aliasque meretrices interfuisset, neque quisquam adulescens puellam honestam ab inhonestis potuit dignoscere. Quibus de causis mendosum depravatumque esse Antiphilae characterem dico, eumque librarii cuiusdam vel neglegentiae vel errori tribuo.

Aliter autem de personarum mutarum significatione supra scenas adscripta iudico; atque librarium personarum mutarum nomina characteresque suprascripsisse mihi persuadeo quae saepius apud Terentium usurpantur, ut Bacchis vel Dromo, vel quae ad verba intellegenda, ad enuntiationum rerumque continuitatem animo concipiendam ipsi videbantur necessaria. Velut Hecyrae V, 2 nutricis titulo superscripto lector quam personam Chremes alloquatur, exemplo edocetur; itemque certe ignoraremus, ad quem in Adelph. II, 1 tenderent Aeschini verba consolantia, nisi Bacchidis nomen in scenae capite scriptum nos doceret. Si autem nonnullos personarum mutarum titulos ac nomina librarii, ut suspicatur Steffenius, „ut additamenta inutilia“ omisissent, id equidem valde mirarer, quod cum Adelph. III, 3 Stephanionem[19] coquum praetermittebat, non etiam eiusdem scenae Dromonem expunxit. Neque vero in Eun. IV, 7 opus erat ante scenam Thrasonis satellites nominatim affere, si quidem qui sint quemve ad finem advocentur inflammenturque non est ambiguum; hoc quoque loco nomina rara vides.

---

[48]) Ter. Hautontim. II, 3.

[19]) Syrus eum adloquitur: „Salsamenta haec, Stephanio, fac macerentur pulchre.“

De signis denique Plautinis C et DV paucis opus est verbis. Quae quamvis firmiter antiquitatem summam redolere credam habeamque persuasum, tamen valde miratus quid ad nostram quaestionem attineant, quibus vinculis cum Bembini notis sint conectenda, in quo quidem codice desunt prorsus, interrogo. Quid? quod haec signa doctissimorum grammaticorum demum temporibus in libros manu scriptos inducta sunt, iisdem temporibus, quibus versus coepti sunt distingui? Nostrae autem notae, si personarum distributionem exhiberent, ex ipsa actorum, ne dicam Terentii, aetate, qua quidem fabulae Terentianae publice agebantur originem repeterent. Praeterea ne id quidem praetereundum est, has C et DV esse literas latinas, notas autem Bembini graecas. Ergo valeat istud argumentum.

Nunc tandem eo pervenisse mihi videor, ut Steffenii sententiam cadere in Bembini notas negare non iam dubitem. Quidquid enim ille ex notis ipsis elicuit, id in utramque partem interpretari poteramus; quin etiam ea fuerunt eius argumenta, ut nostra regula sancita in meas partes transirent cuspidesque in auctorem suum verterent. Iam tum cum primum notas mutari emendarique vetabam, Steffenii fulcrum fundamentumque evanuit. Simųl Wagneri quoque Dziatzkonisque opinionem infirmatam esse et paullo depressam nemo non videt; attamen minime quod his placet quodque Steffenius censet tam artis inter se cohaerent vinculis, ut de Wagneri personarum distributione addere aliquid iam sit supervacuum. Iam in huius opusculi exordio graviter pronuntiavi, priusquam difficilem suam contortamque distributionem publici iuris faceret, Wagneri fuisse, eiusmodi antiquitus institutum scaenicum dominatum esse non tam apud Graecos quam apud Romanos ostendere. Qua re demum illustrata eo potuit progredi, ut Bembini notas ex hac institutione originem ducere diceret. Neque vero

priusquam ea de fabularum actarum ratione sententia refutata fuerit atque sublata, ea quae supra de notis personarum disseruimus omnium adipiscentur comprobationem. Itaque facere non possum, quin breviter quid de Wagneri distribuendi ratione iudicandum sit proferam.

Probe enim memini, etiamnunc ingenii armis, quot ab actoribus Oedipus Coloneus acta sit, dubitari a viris doctis, quorum alii personam Thesei a tribus histrionibus lege sancitis deinceps susceptam, alii *παρασκήνιον* quod dicitur adhibitum esse censent, aliis quartus actor valde probatur[20]. At etiamsi priorem sententiam sequeremur, tamen omnimo non licet hunc morem ad fabulas Terentianas transferre. Sophoclis enim aetate actores, ut inter omnes constat larvis exornati erant, Terentii temporibus sine eis agebant[21]. Profecto autem aliud est unam ex omnibus personam inter histriones dividere, aliud tot comoediae Terentianae personas in frusta secare! Praeterea Wagnerus non satis cogitata atque considerata scripsisse mihi videtur, atque adeo fallaciam haud exiguam eum fecisse credo. Consentio enim cum illo Terentii aetate nondum usos fuisse larvis actores. Illis igitur temporibus eam quam Wagnerus probat personarum distributionem nondum valuisse ad comoedias Terentii, quis est qui non concedat? Utra autem agendi ratione melius steterint fabulae magisque spectatoribus sint probatae dubitari omnino nequit. Qui igitur potuit fieri, ut Romani

---

[20]) Cfr. W. Teuffel Mus. Rhenan. IX, 137, et F. Ascherson Philol. XII, 750 ff.

[21]) Cfr. Cic. de orat. III, 59, 221: . . . quo melius nostri illi senes, qui personatum ne Roscium quidem magno opere laudabant. Quem locum qui sine ira ac studio interpretabitur, is Ciceronis demum aetate larvas in usum venisse sibi persuadebit. Cfr. Dziatzko Phorm. praef. p. 19. Aliter sentit Steffenius p. 154, „cui Andria fortasse excepta omnes Terentii comoediae larvis actae videntur fuisse."

eam fabularum agendarum rationem, quae natura duce exorta est, qua optimae optimorum poetarum fabulae, dico Plauti atque Terentii, antea actae sunt, qua etiam hodie nos utimur, subito larvis inductis desererent Wagnerique rationem ab omni natura omnique arte aesthetica alienam eligerent? Num arbitrabimur unquam, eos histriones, qui vel saeculi septimi fine vel octavi initio populum Romanum delectarunt, atque adeo Roscium ipsum nimis ex pulmonibus lateribusque laborasse nec tanta vocis vi fuisse praeditos quanta Plauti Terentiique aetatis histriones?

Haec mihi quidem contradictio esse videtur, quae nulla ratiocinatione, nulla fontium nostrorum interpretatione poterit tolli.

Cetera quae, quominus Dziatzkoni atque Wagnero assentemur, nos prohibent, iam supra commemoravimus.

Proinde reiciamus etiam alteram de personarum notis in codicibus Terentianis sententiam.

Sed superest aliquid, quod critici acerrimi poscat manum. Nam adeo est difficile, adeo subtile adeoque obscurum, ut vix unquam, quantum equidem praevideo, possit ex tenebris eripi. Postquam enim et Steffenii et aliorum redargui opinionem, postquam veterem sententiam in harum locum restitui, exsistit mihi nova quaestio, quando tandem illae notae in libros Terentianos inductae sint. Septimum p. Chr. n. saeculum atque octavum iam a principio abnegavimus; offertur igitur temporis spatium inde ab saec. VIII usque eo, cum exortus est Bembinus. Quantus relinquitur campus, in quo exsultare possit vagarique ingenium criticum! Unicum credo auxilium, quod quam maximam de notarum tempore probabilitatem nobis queat parare, ex ipsius Bembini accuratissima contemplatione petendum est. Quo

autem subsidio cum carere debeamus, in eo quod alia via enucleare poterimus acquiescendum nobis est. Ego nunc ita a dfinem optatum pervenire conatus sum, ut ex personarum significatione, quae in aliis codicibus fabulas vel dialogos continentibus exhibetur, potissimum in Bembino vetustioribus aliquid si non certi, tamen veri similis efficerem. Ac primum quidem quaesivi, quinam posset intellegi, in Plauti codice Vetere servatas esse harum notarum reliquias, non in palimpsesto *A*, libro longe vetustissimo? De illius quidem notis canticorum et diverbiorum C et DV potuit amicus meus, M. Niemeyerus[21]), contra eos, qui hinc de codicis *B* fonte Ambrosiano priore collegerunt, dicere: „At „enim in codice *B* notae illae verborum cantici et diverbii „sunt, quarum in palimpsesto nullum est vestigium. Atqui „quaerimus ex iis, qui Ambrosianum librum viderunt, quo- „tiens scenarum superscriptiones, in quibus illae notae ex- „spectarentur, dilucide legere potuerint", sed idem non caderet in nostras notas quippe quae ubique essent detegendae. Nonne, si notae paene ad Terentii aetatem referendae essent, admodum esset mirum, quod in vetustiore codice nobis desunt, exstant in posteriore? Nonne maxime exspectaremus etiam in Ambrosiano actorum notas? Huc si addidero reliquos Bembino antiquiores libros, velut eum, in quo Phaethontis Euripidei[22]) fragmenta memoriae tradita sunt, illud Iliadis fragmentum Elephantinae detectum[23]), Vergilii codicem *F* (apud Ribbeckium), praebere nullam aliam personarum significationem, nisi totius nominis vel initialis unius, duorum, si parem interlocutores habent initialem, usum,

[21]) De Plauti fabularum recensione duplici. Diss. inaug. Berol. 1877.

[22]) Edit. a. G. Hermanno in Opusc. t. III. Fragm. duo. Phaethontis e. cod. Clarom. ed. God. Herm. Progr. (4). Lips. 1821. Nauck, frg. trag.

[23]) Cfr. Cambridg. phil. Mus. I, 177 59. Hoc in codice totum nomen praefixum est.

tantum quidem adsecuti sumus, ut Bembinum omnium codicum, ad quos tales notae potuerunt adhiberi, aetatem tulisse antiquissimum non iam cunctemur pronuntiare. Post Bembinum autem quamvis raro tamen interdum alibi literae personarum graecae oculis nostris occurrunt; velut et Victorianum et Veterem memorandi atque adeo perlustrandi supra iterum iterumque occasio dabatur. Sed unum, quod mea quidem sententia haud leviter nostram de Bembini notis sententiam commendavit, deliberato consilio reticuimus Quid enim quod in codice Aristophanis Ravennate, nec non in eius apographo Augustano modo literis graecis personarum significatio effecta est, modo lineis rubris? Quas notas num Steffenius Dziatzko Wagnerus ex rebus veterum Graecorum scaenicis derivant? Attamen cur is interlocutores signandi usus non in plures codices sese efffudit, cur in tam pauculis tantum reperitur libris? Facile est dictu: Etenim si Terentii comoedias cum Platonis Ciceronis dialogis, cum Vergilii bucolicis, cum Senecae tragoediis, quin immo si Terentii comoedias cum Aristophanis, Euripidisque fabulis contuleris, ilico erit perspicuum quantum inter se differant. Hic duae vel tres personae inter se verba faciunt idque ita, ut non celeris sit interrogandi respondendique seu sermocinandi vicissitudo; tota actio simplicissima est; illic contra tam saepe in scena personarum notatio fit, tot personae interdum simul agunt et inter se colloquuntur, ut etiam illa Horatii regula „ne quarta loqui persona laboret" saepius neglegatur, nec persona quae loquatur dignosci possit nisi accuratissima et diligentissima distinctione. Personarum autem significationem ut et commodissime et quam clarissime efficerent librariis scribisve curae fuisse, etiam inde perspicies, quod in Ravennate literae graecae vel lineolae adhibitae sunt et in Euripidis libris *F* et *C* lineolae atque initiales. Quae qua ratione positae sint, explicat *U* de

Wilamowitz-Moellendorffius[24]): „lineolarum . . . . omnino „usus ea certissima lege cohibitus est, ut in diverbio primum nomina ponantur dein lineolae, quae quid velint iam „satis declarant; intercedente nova persona nomen ponitur „non solum novum, sed etiam eius, qui respondet; quodsi „altera ex eis quae modo verba fecerant personis iam tacet, „lineolas rursus poni posse adparet. peccasse nonnunquam „librarios hac quoque in re consentaneum est" . . . . .

Sed etiamsi in primo omnium quicunque memoriae traditi sunt codicum, in Bembino, notas personarum sese exhibere nunc invenerimus, postea autem saepius eas exstaretamen iam restat ingens illud temporis spatium ab saec. VIII usque ad Bembinum. Quando tandem notarum Terentianarum originem ponemus? Quamquam, hac fortasse via ad finem bonum accedemus, saltem appropinquabimus. Silentio enim de notis nostris ab antiquorum temporum grammaticis, qui quidem in dramate latino et in Terentii fabulis emendandis atque interpretandis versati sunt, strenue observato nonne iure ac merito, ne ex aetate nimis remota eas petamus, movemur? Quid? quod nec in Bembini scholiis nec apud Diomedem nec apud Euanthium eius instituti vestigia detegimus? Quid? quod ne a Donato quidem ulla notarum fit mentio? —

Ne longus sim; haud licet Bembini notarum originem Donato antiquiorem ponere, neque debent putari in iis, quae Donato praesto erant, exemplaribus exstitisse.

Quibus de causis ita rem sese habuisse dico, ut illae notae saec. IV vel V p. Chr. a grammatico quodam novam Terentii editionem curante vel a librario Terentium describente fortasse adeo primum ipsum in Bembinum inducerentur, unde procedente tempore in ceteros quos supra nominavi codices transierunt.

---

24) Analect. Euripid. p. 38 v. 863.

Tab. I Andriae notae.

	Simo.		Davos.		Mysis.		Pam-phil.		Charin.		Byrria.		Lesbia.		Chre-mes.		Crito.		Dromo.		Adnotationes.
Codices.	Bemb. not.	Vict.	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	V	A	D	A	D	A	D	
[1]) I. 2.		Δ		B																	1) In I, 1 etiam in Vict. desunt notae.
3.				B		I															
4.						Δ															
5.						Δ		Γ													
II. 1.								Γ		B		Φ.									
2.				Δ				Γ		B											
4.	Δ			Δ				Γ													
5.	Γ			Δ				Φ				N									
III. 1.	Δ			Γ		E								Φ.							
2.	Δ			Γ										Φ.							
3.	Δ															·H·					
4.	Δ			Γ												H					
5.				Δ				Z													
IV. 1.				Γ				Z		Θ											
2.				Γ		E		·L·		Θ											
3.				Γ		E															
4.			Γ	Γ	E	E									K	H					
5.			(Γ)	Γ	E	E											Ψ	Ψ			
V. 1.	Δ	Δ													K	H					
2.	Δ	Δ	Γ	Γ											K	H				·L·	
3.	Δ	P					Z	M							K	h					
4.	Δ	Δ					Z	Z							K	·H·					
5.			Γ	Γ			Z	Z	Θ	Θ											

Tab. II. Eunuchi notae.

	Phaedria.		Parmeno.		Thais.		Gnatho.		Chaerea.		Thraso.		Pythias.		Chremes.		Antipho.		Dorias.		Dorus.		Sanga.		Adnotationes.
Codices	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	
I. 1.	*A*	P	B	*PA*																					
2.	*A*	*A*	B	B	*E*	Θ																			
II. 1.	*A*	*A*	B	B																					
2.			B	*Π*			*A*	*Π*																	
3.			B	P					*A*	*CK*															
III. 1.			B	P			*A*	*G*			Γ	*TR*													
2.			B	P	*E*	T	*A*	*G*			Γ	*TR*	*Z*												
3.													*E*	*PY*	B	*CKR*									
4.																	B	*A*							
5.									*A*	*C*							B	*A*							
IV. 1.																			Θ	*D*					
2	*A*																								
3.	*A*	P											*E*	*PY*					Θ	*D*					
4.	*A*	P											*E*	*PY*					Θ	*D*	*Δ*	E			
5.													*E*	*PY*	Γ	*C*									
6.					*Z*	T							*E*	P	Γ	*C*									
7.					*E*	TH	*A*	*G*			*Δ*	T			Γ	*C*							Φ		
V. 1.					*E*	T							Θ	P									So-phrona		
2.					*E*	T			*A*	*C*			Θ	P											
3.													Θ	P	Γ	*C*							*Z*	*S*	
4.			B	P									*E*	*PY*											Γ Demea.
5.			B	P																					
6.			B	P									*E*	*PY*											
7.							Γ	*G*			*Δ*	T													
8.	*E*	PK	B	P			Γ	*G*	*A*	*C*	*Δ*	T													

Tab. III. Hautontimorumeni notae.

	Chremes.		Menedem.		Clitipho.		Clinia.		Syrus.		Dromo.		Bacchis.		Antiphila.		Sostrata.		Canthara.		Phsygia.		Adnotationes.
Codices	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	
I. 1.	*A*	*C*	*B*	*M*																			1) IV 2 cum scena priore coniuncta est in D.
2.	*A*	*A*			*B*	*B*																	2) IV 7 in codice D est non nova scaena.
II. 1.					*B*	*B*																	3) Non est nova scaena in D.
2.					*B*	*B*	*Γ*	*Γ*															
3.					*B*	*B*	*Γ*	*Γ*	*A*	*A*	*Δ*	*Δ*											
4.							*Γ*	*A*	*A*	*S*			*E*	*E*	*Z*	*Φ*							
III. 1.	*A*	*A*	*B*	*B*																			
2.	*A*	*A*							*B*	*E*													
3.	*A*	*A*			*Γ*	*Γ*			*B*	*B*													
IV. 1.	*A*	*A*							*B*	*B*							*Θ*	*E*	*Γ*	*Γ*			
1) 2.									*B*														
3.							*Γ*	*Γ*	*B*	*Δ*													
4.							*Γ*	*Γ*	*B*	*Δ*	*A*	*Φ*	*A*	*A*							*E*	*B*	
5.	*A*	*A*							*B*	*B*													
6.		*A*			*Γ*	*Γ*			*B*	*B*													
2) 7.	*A*				*Γ*				*B*														
8.	*A*	*Γ*	*B*	*Δ*																			
V. 1.	*A*	*A*	*B*	*Δ*		*Γ*				*B*													
3) 2.	*A*		*B*		*Γ*				*Δ*														
3.	*A*	*A*				*Γ*													*Φ*	*E*			
4.	*A*				*Γ*	*Γ*													*Φ*				
5.	*A*	*C*	*B*	*M*	*Γ*	*Γ*													*Φ*	*E*			

Tab. IV. Phormionis notae.

	Davus.		Geta.		Antipho.		Phaedria.		Demipho.		Phormio.		Hegio.		Cratinus.		Crito.		Dorio.		Chremes.		Sophrona		Nausistrata.		Adnotationes.
Cordices	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	
I. 1.	*B*	*Δ*		*B*																							1) Haec scena coniuncta est in cod. A cum priore 2) in rasura.
2.	*B*		*Γ*																								
3.					*Δ*	*Γ*	*B*	*Δ*																			
4.			*Δ*	*B*	*Γ*	*Γ*	*B*	*Δ*																			
II. 1.			*Δ*	*B*			*B*	*Δ*	*Z*	*E*																	
2.			*E*	*B*							*Δ*	*Z*															
3.			*E*	*B*					*Z*	*E*	*Δ*	*Z*	*Γ*		Y		*Φ*										
1) 4.				*B*						*E*				*H*		2)*M*		*M*									
III. 1.			*B*	*B*	*Δ*	*Γ*																					
2.			*B*	*B*	*Δ*	*Γ*	*Γ*	*Δ*											*E*	*N*							
3.			*B*	*Δ*	*Δ*	*Γ*	*Γ*	*Δ*																			
IV. 1.									*Z*	*E*											*E*	*O*					
2.			*Δ*	*m*					*Z*												*E*						
3.			*Δ*	*B*	*B*	*Γ*			*Z*	*E*											*E*	*Δ*					
4.			*Δ*	*B*	*B*	*Γ*																					
5.			*Δ*	*B*					*Z*	*E*											*E*	*O*					
V. 1.																					*E*	*O*			*Θ*	*Π*	
2.			*Δ*	*B*					*Z*	*E*																	
3.									*Z*	*E*															*B*	*Π*	
„									*Z*	*E*											*E*	*O*			*B*	*Π*	
4.					*B*	*Γ*						*I*															
5.					*B*						Y																
6.			*Δ*	*B*	*B*	*Γ*					Y	*Z*															
7.											Y																
8.									*Z*	*E*	Y	*Z*									*E*	*O*					
9.									*Z*		Y										*E*				*B*		

Tab. V. Hecyrae notae.

	Philotis.		Syra.		Parmeno.		Laches.		Sostrata.		Phidippus.		Pamphil.		Sosia.		Myrrhin.		Bacchis.	
Codices.	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D
I. 1.	B	Δ	Γ	B																
2.	B	E	Γ	B	Δ	Δ														
II. 1.							B	Δ	Φ	E										
2.							B	Δ	Φ	E	Δ	B								
3.									Φ											
III. 1.					B	B							Δ	Δ						
2.					Γ	B			Φ	E			B	Δ						
3.													B	Δ						
4.					Δ	Γ							Γ	Δ	B	Δ				
5.							B	B			Δ	Γ	Γ	Δ						
IV. 1.											B	B					Φ	Z		
2.									Θ	E			B	Δ						
3.							Γ	B	Θ	E			B	Δ						
4.							Γ	B			Δ	Γ	B	Δ						
V. 1.							Γ	B				Γ							B	Z
2.							Γ				Δ								B	
3.					Δ	Δ													B	I
4.					Δ	B							Γ	α					B	Z

Tab. VI. Adelphorum notae.

	Micio.		Demea.		Sannio.		Bacchis.		Aeschinus.		Parmeno.		Syrus.		Ctesipho.		Sostrata.		Canthara.		Geta.		Hegio.		Dromo.	
Cod.	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D	A	D
I. 1.	*A*	*A*																								
2.	*A*	*A*	*B*	*B*																						
II. 1.					*B*	*B*			*A*	*A*	*Γ*	*P*														
2.					*B*	*Γ*							*A*	*E*												
3.					*B*								*A*	*E*	*Γ*	*A*										
4.					*B*	*B*			*Δ*	*Γ*			*A*	*E*	*Γ*	*Z*										
III. 1.																	*Φ*	*E*	*Θ*	*Z*						
2.																	*Φ*	*E*	*Θ*	*Φ*	*B*	*A*				
3.			*B*	*B*									*A*													
4.			*B*	*B*																	*Δ*	*A*	*Γ*	*E*		
5.																							*Γ*	*Γ*		
IV. 1.													*A*	*B*	*Γ*	*A*										
2.			*B*	*B*									*A*	*A*	*Γ*	*Z*										
3.	*B*	*A*																					*Γ*	*H*		
4.									*A*	*Δ*																
5.	*B*	*M*							*A*	*Γ*																
6.		*A*	*B*	*B*																						
7.	*A*		*B*																							
V. 1.			*B*	*B*									*Γ*	*Γ*											*Δ*	*Z*
2.			*B*	*B*									*A*	*Γ*												
3.	*A*	*A*	*B*	*B*																						
4.			*A*	*A*																						
5.			*A*	*B*									*B*	*A*												
6.			*A*	*Γ*																	*Γ*	*Δ*				
7.			*A*	*Δ*					*Δ*	*A*			*B*	*B*							*Γ*	*Γ*				
8.	*B*	*A*	*A*	*B*					*Δ*	*Δ*			*Γ*	*S*												

Tab. VII. Trinummi notae.

	Megaronid.	Callicles.	Lysiteles.	Philto.	Lesbonicus.	Stasimus.	Charmides.	Sycophanta.
Codex.	B	B	B	B	B	B	B	B
I. 1.	Solus agit. deest litera.							
2.	—	—						
II. 1.			—					
2.			*Z*	*A*				
3.				*A*	*E*	*K*		
III. 1.		*B*				*K*		
2.			*Z*		*E*	*K*		
3.	*A*	*B*						
IV. 1.							Charm. solus agit. deest litera.	
2.							*Θ*	X
3.						*K*	*Θ*	
4.		*B*				*K*	*Θ*	
V. 1.			solus agit. deest litera.					
2.		*B*	*Z*				*Θ*	

Iam ante hos tres annos hoc opusculum perfectum erat; sed certis quibusdam causis quominus prius eas quas erui res publici iuris facerem prohibitus sum.

Interea autem Fridericus Leo in observationibus de Senecae tragoediis criticis (p. 85 sqq.) idem invenit. Nec tamen meam operam prorsus inutilem fore spero, cum quod ille leviter tantum perstrinxit, ego quam accuratissime exposuerim omnibusque ex partibus sim persecutus. Universa de hac quaestione quod omnino facere possum cum Leone, gaudeo; dissentio autem de aetate notarum, nam „usu perantiquo et fortasse a primis inde comoediarum exemplaribus solemni" notas in codicibus positas esse haec illius sententia mihi non probatur.